राष्ट्रिय आयुर्वेद स्वास्थ्य नीति
२०५२

१. औचित्यः

आयुर्वेद नेपालको राष्ट्रिय चिकित्सा पद्धति हो । हिमाल र जलश्रोत जस्तै सम्पदाको रुपमा आयुर्वेद चिकित्साको मौलिक परम्परा, पाण्डुलिपि, अभिलेख र प्रशस्त पाईने जडिबुटीहरुको औषधीय प्रयोगले नेपालमा महत्वपूर्ण स्थान लिएको छ । श्री ५ को सरकारको आयुर्वेद चिकित्सा पद्धिति प्रतिको प्रतिबद्धतालाई प्रभावकारी रुपले कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय आयुर्वेद स्वास्थ्य नीति २०५२ प्रस्तुत गरिएको छ ।

२. उद्देश्यः

राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति २०४८ द्वारा परिलक्षित उद्देश्य परिपूर्तिका लागि परापूर्वकाल देखि स्वास्थ्य रक्षा र रोगको उपचार गर्दै आएको आयुर्वेद चिकित्साको विशिष्टता समय सापेक्ष छ । सुलभ र निरन्तर प्रयोग हुन सक्ने स्थानीय जडिबुटी एवं औषधि द्रव्यहरुको अधिकाधिक उपयोगद्वारा बहुसंख्यक जनताको स्वास्थ्य स्तरमा वृद्धि गर्न र स्वास्थ्य सेवामा स्वावलम्बी बनाउनु यसको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

३. आयुर्वेद चिकित्सा सेवाको स्वरुपः

आयुर्वेद चिकित्सा विज्ञानको स्वरुप दोषदूष्य सिद्धान्त, विशिष्ट चिकित्सा प्रविधि, उपलब्ध स्थानीय जडिबुटि, खनिज, जान्तब द्रव्यहरुको उपयोगमा आधारित छ । आयुर्वेद चिकित्सालाई देशको विशिष्ट चिकित्सा पद्धितिको रुपमा क्रमबद्ध विकास गरिने छ ।

३.१ आयुर्वेद विभागको वर्तमान संगठनमा आवश्यक सुधार गरी विभिन्न शाखाहरुको संचालनका साथै सुदृढीकरण गरिनेछ, स्वास्थ्य मन्त्रालय अन्तर्गतका अन्य विभाग र ईकाईहरु संग समन्वयात्मक कार्यविधि अपनाइनेछ । आयुर्वेद चिकित्सा सेवा, शिक्षा अनुसन्धान एवं औषधि निर्माण सम्बन्धि सरकारी एवं गैह्र सरकारी राष्ट्रिय एवं अन्तराष्ट्रिय संस्थाहरुको क्रियाकलापको समन्वय विभागले गर्नेछ । प्राकृतिक चिकित्सा, होमीयोपेथी एवं अन्य वैकल्पिक चिकित्सा पद्धतिहरुको सेवालाई विकास एवं विस्तार गर्नका लागि समेत विभाग अन्तर्गत ईकाईहरुको स्थापना गरिनेछ ।

३.२ केन्द्रियस्तरमा रहेको आयुर्वेद चिकित्सालय नरदेवीलाई हाल १०० शैंयामा परिणत गरी आयुर्वेदको विशिष्ट सेवा दिने अस्पतालको रुपमा आयुर्वेदका विभिन्न विभागहरुको स्थापना गरि संचालन गरिनेछ । यस चिकित्सालयलाई विकास समिति अन्तर्गत संचालन गरिने छ ।

३.३ श्री ५ को सरकारद्वारा सिद्धान्त स्वीकृत भै वर्तमान सिंहदरवार वैद्यखानालाई स्वायत्तता दिई व्यवसायीकरण गर्ने नीति अनुरुप आयुर्वेद औषधि उत्पादन एवं आपूर्ति व्यवस्थालाई सुव्यवस्थित र प्रभावकारी गराउनुका साथै अर्न्तराष्ट्रिय गुणस्तरका औषधिहरुको निर्माण गरी निर्यात प्रबर्धनबाट राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई प्रवल बनाउन टेवा पुर्‍याइने छ ।

३.४ हाल संचालित १५ शैंया युक्त आयुर्वेद चिकित्सालय दाङ्गलाई मध्यपशिचमाञ्चल क्षेत्रीय आयुर्वेद चिकित्सालयको रुपमा परिणत गरी आवश्यक जनशक्ति तथा साधनयुक्त औषधि निर्माण शाखा सहितको विशेष सेवा दिने चिकित्सालयको रुपमा संचालन गरिनुका साथै निर्माणाधीन आवश्यक भवनहरुको निर्माण पुरा गरीनेछ ।

३.५ बाँकी ४ विकास क्षेत्रहरुमा १५ शैंया युक्त १।१ वटा औषधि निर्माण शाला सहितको क्षेत्रीय चिकित्सालयहरुको स्थापना गरी संचालन गरिने छ ।

३.६ आयुर्वेद औषधालयहरुको प्राविधिक, प्रशासनिक कार्यहरुको सुपरिवेक्षण अनुगमन मूल्याङ्कन र प्रेषण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाई स्थानीय स्तरमा उपलब्ध हुने जडिबुटीहरुको उत्पादन, संकलन, संरक्षण सम्बर्धनका साथै आयुर्वेद चिकित्सामा त्यसको अधिकाधिक परिचालनका लागि हाल भएका जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्रहरुको सुदृढीकरण तथा बाँकी जिल्लाहरुमा समेत जिल्लाका सदरमुकाममा रहने गरी आवश्यक जनशक्ति र साधनयुक्त १।१ जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्रको स्थापना गरिने छ ।

३.७ हाल संचालन भई रहेका आयुर्वेद औषधालयहरुलाई साधन युक्त वनाई श्री ५ को सरकारबाट पठाईने औषधिका अतिरिक्त स्थानीय रुपमा उपलब्ध हुने जडिवुटीहरुको उत्पादन, संरक्षण सम्वर्धन प्रविधि र चिकित्सामा त्यसको अधिकाधिक उपयोगका लागि समक्ष बनाइनुका साथै जनधनत्व, स्थानीय माग एवं जनसहभागिताको आधारमा कम सेकम हरेक पाँच गाउँ विकास समितिको वीचमा पर्ने गरी औषधालयहरुको स्थापना गरिदै लगिनेछ ।

३.८ आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्र तथा औषधालयहरुको भवन निर्माण गरी परिसरमा नमूना जडीबुटी उद्यानको विकास गरिदै लगिनेछ ।

४. अन्तर संस्थागत एवं जनसहभागिताको परिचालनः

४.१ ग्रामीण क्षेत्रमा परम्परागत रुपमा जडिबुटीहरुको माध्यमबाट औषधि गरिरहेका स्वास्थ्यकर्मीहरु, धामी, झाँक्री, महिला स्वयंसेविका, सुडेनी, सामाजिक संघ संस्थाका कार्यकर्ताहरुलाई जडिबुटी उत्पादन, सम्बर्धन, संकलन संरक्षण र प्रयोगको तालीम दिई आयुर्वेद चिकित्सा सेवामा जनसहभागिताको परिचालन गरिनेछ ।

४.२ आयुर्वेद क्षेत्रसंग समन्वयका लागि जडिबुटी, वन, आरक्षण क्षेत्र, वातावरण दुर्गम क्षेत्र विकास समिति, कृषि, शिक्षा आदि क्षेत्रका सरकारी एवं गैह्र सरकारी तहमा राष्ट्रियस्तर देखि ग्रामीण स्तरसम्म अन्तर संस्थागत समन्वय समितिहरु कायम गरिनेछन् ।

५. जडिवुटी खेत औषधि उत्पादन एवं व्यवसायः

५.१ हिमाल, पहाड र तराईमा नमूना जडिबुटी उद्यानहरुको विकास गरी जडिबुटीहरुको घरेलु उपचारमा प्रयोग, उत्पादन, सम्बर्धन र संरक्षण प्रवर्धन वारे जनस्तरमा ज्ञान दिई जडिबुटीहरुको गुणस्तरयुक्त व्यापारमा प्रोत्साहन गरिनेछ ।

५.२ सही जडिबुटीहरुको परिचय गरी स्वदेशी व्यापार एवं विदेश पैठारीमा स्तरीयता कायम गर्न जडिबुटीहरुसँग सम्बद्ध सरकारी एवं गैरसरकारी संस्था सँग समन्वय कायम गरिनेछ ।

५.३ देशमा स्थापित वा स्थापना हुने सरकारी एवं गैह्र सरकारी क्षेत्रका आयुर्वेद औषधि निर्माण कम्पनीहरुलाई "असल औषधि निर्माण सहिंता" को आधारमा गुणस्तर युक्त औषधि निर्माणमा प्रोत्साहित गरी आयातमा कमि गर्दै निर्यात प्रबर्धन गरिने छ । सो कार्यका लागि औषधि व्यवस्था विभाग एवं सम्बद्ध सरकारी निकायहरुसँग समन्वय कायम गरिनेछ ।

५.४ विदेशबाट आयात हुने वा स्वदेशमा निर्माण गरिने आयुर्वेदीय औषधिहरु गुणस्तर एवं अन्य प्राविधिक कार्यका लागि एक आयुर्वेदीय औषधि परीक्षण समिति र प्रयोगशालाको विकास गरिनेछ ।

५.५ नेपाल आयुर्वेद भेषज्यावली (Nepal Ayurveda Pharmacopoeia) को समसामयिक संकलन गरी प्रकाशन गरिनेछ ।

६. आयुर्वेद शिक्षा एवं जनशक्ति विकास :

६.१ चिकित्सा जस्तो प्राविधिक क्षेत्रमा योग्य, दक्ष र कर्तव्यनिष्ठ जनशक्तिको अहं भूमिकालाई मनन् गरी आयुर्वेद क्षेत्रमा समर्पित भै कार्य गर्ने आयुर्वेद निष्ठ जनशक्तिको प्रभावकारी उत्पादन र यसका विविध पक्षहरु (शिक्षा सेवा र औषधि निर्माण) को गुणस्तरमा अभिवृद्धि तथा उत्तरोत्तर विकास गर्दै लैजानको लागि आवश्यक साधनयुक्त अनुसन्धान केन्द्र सहित "राष्ट्रिय आयुर्वेद अध्ययन संस्थान" को स्थापना त्रि.वि.वि. अन्तर्गत गरिनेछ ।

६.२ भविष्यमा स्नातकोत्तर र विद्यावारिधि (पी.एच.डी.) स्तरीय आयुर्वेद शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य अनुरुप भौतिक पूर्वाधारहरुको विकास गर्ने गरी स्नातक स्तरीय आयुर्वेदीय जनशक्ति उत्पादन गर्ने कार्यक्रमलाई संचालन गरिनेछ ।

६.३ देशको प्राकृतिक श्रोतलाई अधिकाधिक परिचालन गरी जनतालाई प्रभावकारी अल्पव्ययसाध्य, सुलभ र अपेक्षाकृत निरापद चिकित्सा सेवा प्रदान गर्ने परिप्रेक्ष्यमा आयुर्वेदको संरक्षण र यसको सर्वाङ्गीण विकास हेतु उच्चस्तरीय जनशक्ति आवश्यक हुने हुंदा यस स्तरीय जनशक्ति श्री ५ को सरकारलाई आवश्यक हुने संख्यामा सीमित नराखी उत्पादन प्रकृयालाई निरन्तर संचालन गरिनेछ ।

६.४ मध्यम तथा आधारभूत स्तरीय आयुर्वेदीय जनशक्तिको उत्पादन गरिनेछ र सो को लागि शैक्षिक कार्यक्रमहरु संचालन गरिनेछ ।

६.५ आयुर्वेद चिकित्सा शास्त्रको परिचयात्मक ज्ञान प्राप्त गर्ने जिज्ञासु स्वदेशी र विदेशी नागरिकलाई अध्ययनको अवसर प्रदान गरिनेछ ।

६.६ देश भित्र उत्पादन हुन नसक्ने जनशक्तिहरुको आवश्यकता अनुसार विदेशमा अध्ययन एवं तालीमको व्यवस्था मिलाईने छ ।

७. आयुर्वेद जनशक्ति व्यवस्थापनः

७.१ आयुर्वेद जनशक्ति व्यवस्थापन पक्षको सुदृढिकरणकालागि आयुर्वेद समुह अन्तर्गत विभिन्न सांगठनिक स्वरुपलाई उत्तरदायी एवं सेवामुखी बनाईने छ ।

७.२ आयुर्वेद चिकित्सक तथा आयुर्वेद स्वास्थ्यकर्मीहरुलाई अन्य पद्धतिका चिकित्सक एवं स्वास्थ्यकर्मीहरुले पाए सरह वा पाउने भत्ता तथा विशेष सुविधाहरु उपलब्ध गराइने छ ।

८. आयुर्वेद अनुसन्धान :

८.१ आयुर्वेद औषधि, औषधिद्रव्य प्रयोग तथा आयुर्वेद चिकित्सासंग सम्बन्धित बिषयमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरको अनुसन्धानको लागि आवश्यक साधन सम्पन्न आयुर्वेद अनुसन्धान संस्थानको स्थापना गरिने छ ।

८.२ देशमा उपलब्ध आयुर्वेदीय हस्तलिखित ग्रन्थहरुको संरक्षण, अभिलेख बैंक सन्दर्भ पुस्तकालयको स्थापना र समसामयिक सन्दर्भ ग्रन्थको प्रकाशन गरिनेछ ।

८.३ देशमा उपलब्ध जडिबुटीहरुको संरक्षण, खेती, प्रवर्धन, उपयोग प्रविधि, वातावरणीय शिक्षा सम्बन्धि पत्रपत्रिका पुस्तक प्रकाशन तथा राष्ट्रिय अभिलेख तयार गरिनेछ ।

८.४ परम्परागत स्वास्थ्यकर्मीहरुको ज्ञानको संरक्षण एवं सान्दर्भिकतालाई अक्षुण्य राख्ने अभियान चलाईनेछ ।

८.५ उपयुक्त कार्यहरुका लागि आयुर्वेद अनुसन्धान संस्थान, राष्ट्रिय आयुर्वेद अध्ययन संस्थान, आयुर्वेद चिकित्सालयहरु, सरकारी तथा गैह्र सरकारी आयुर्वेद औषधि कम्पनीहरु एवं अन्य सम्बद्ध अनुसन्धान संस्थाहरुसँग समन्वय राखिनेछ।

९. श्रोत परिचालन व्यवस्था:

आयुर्वेदका विधि कार्यक्रमहरुको लागि आर्थिक टेवा पुऱ्याउन जडिबुटी एवं निर्मित औषधीहरुको निर्यात प्रवर्धन गरी आर्जित आर्थिक श्रोतको परिचालनका साथै उक्त कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउन स्वदेशी तथा विदेशी दातृ संस्थाहरुको सहयोग उपलब्ध गराइनेछ।

१०. नेपाल आयुर्वेद चिकित्सा परिषद:

आयुर्वेद शिक्षा तथा सेवाको आवश्यक मापदण्ड निर्धारणका साथै चिकित्सकहरुको पंजीकरण, अधिकार क्षेत्रको निर्धारण अनुगमन एवं मूल्याङ्कनको सुव्यवस्थाका लागि राष्ट्रियस्तरमा लागु हुने गरी नेपाल आयुर्वेद चिकित्सा परिषद्‌को गठनको व्यवस्था गरिनेछ।

जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्रको कार्य विवरण

उद्देश्यः

विशेषत जिल्ला अन्तर्गत साधारण आयुर्वेद औषधालयहरुले गर्ने कामका अतिरिक्त अन्तर्गत औषधालयहरुको प्राविधिक प्रशासनिक सुपरिवेक्षण मूल्याङ्कन तथा औषधालयहरुका वीच समन्वय गर्नका साथै स्थानीय जडिबुटी तथा अन्य श्रोतको परिचालनद्वारा अधिकाधिक औषधि निर्माण गरी नमूना संस्थाको रुपमा सेवा प्रदान गर्नु जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्रको मुख्य उद्देश्य रहने छ।

- स्वास्थ्य केन्द्रमा आएका तथा आयुर्वेद औषधालयबाट प्रेषण गरिएका विरामीहरुको चिकित्सा गर्ने।
- पञ्चकर्मका केही सेवाहरु संचालन गर्ने।
- श्री ५ को सरकारबाट प्राप्त औषधिहरुको सुव्यवस्थित ढंगबाट वितरण गर्ने गराउने।
- स्थानीय जडिबुटीबाट अधिकाधिक औषधि तयार गरी वितरण गर्ने।
- स्वास्थ्य केन्द्रको परिसरमा नमूना जडिबुटी उद्यान बनाउने तथा औषध जडिबुटीसँग सम्बद्ध वन कृषि, सामुदायिक वन आदि सरकारी गैह्र सरकारी निकायहरुसँग अन्तर संस्थागत समन्वय कायम गरी औषध जडिबुटीहरुको उत्पादन, संकलन, संरक्षण, सम्बर्धन तथा त्यसको अधिकाधिक औषधिको रुपमा प्रयोग सम्बन्धमा परम्परागत तथा अन्य स्वास्थ्य कार्यकर्ता, धामी, झाँक्री तथा सामाजिक कार्यकर्ताहरुलाई तालिम, गोष्ठी आदि गरी ज्ञान दिलाउने।
- स्थानीय जडिबुटीको लागत तथा हर्वेरियम तयार गर्ने।
- जिल्ला अन्तर्गतका आयुर्वेद औषधालयहरुको प्राविधिक, प्रशासनिक, सुपरिवेक्षण, मुल्याङ्कन गर्ने तथा अन्य कार्यक्रमहरुमा सहयोग पुर्‍याउने।
- संक्रामक रोग फैलिएका बखत रोगको रोकथामको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउने।
- जडिबुटी तथा विरामीहरुको तथ्याङ्क केन्द्रमा उपलब्ध गराउने।
- अन्य विभागीय निर्देशन अनुसार गर्ने गराउने।

आयुर्वेद औषधालयको कार्यविवरण

उद्देश्यः

विशेषतः स्थानीय जडिबुटी तथा अन्य श्रोतको परिचालन गरी स्वास्थ्य सेवालाई अधिकाधिक स्वावलम्बी बनाउन औषधालयमा नै औषधि निर्माण गरी सेवा पुऱ्याउनु औषधालयको मुख्य उद्देश्य हुनेछ

- औषधालयमा आएका विरामीहरुको साधारण चिकित्सा गर्ने तथा आवश्यक भएमा जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्रमा प्रेषण गर्ने ।
- श्री ५ को सरकारबाट/नेपाल सरकारबाट पठाइएका औषधिहरु सुव्यवस्थित ढंगबाट विरण गर्ने ।
- स्थानीय श्रोतमचा उपलब्ध हुने जडिबुटीहरुको उत्पादन, संकलन, संरक्षण, सम्बर्धनका साथै त्यसको आयुर्वेद औषधिको रुपमा अत्यधिक प्रयोग गर्ने ।
- औषधालयको परिसरमा जडिबुटी उद्यान लगाउने तथा स्थानीय परम्परागत स्वास्थ्य कार्यकर्ता, धामी, झाक्री, तथा सामाजिक कार्यकर्ताहरुलाई जडिबुटीहरुको उत्पादन, संकलन, संरक्षण प्रबर्धनका साथै त्यसको आयुर्वेद चिकित्सामा अधिकाधिक प्रयोग बारे तालिमको आयोजनाका साथै स्थानीयस्तरमा सरकारी एवं गैह्र सरकारी निकायहरु संग समन्वय समितिहरुको गठन गर्ने ।
- स्थानीय जडिबुटीहरुको विवरण तथा नमूना तयार गर्ने र सम्बन्धित निकायमा पठाउने ।
- विशेषतः हेल्थ पोष्ट नभएका क्षेत्रमा रहेका औषधालयहरुबाट हेल्थपोष्टवाट हुने अन्य सेवाहरु समेत संचालन गर्ने ।
- संक्रामक रोगका महामारी फैलिएका वखत रोकथामको व्यवस्था मिलाउने ।
- विरामीरुहको मासिक तथ्याङ्क सम्बन्धित निकायमा पठाउने ।
- अन्य विभागिय निर्देशन अनुसार गर्ने गराउने ।